
Bartın Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Sayı: 18
Güz 2022
BARTIN – TÜRKİYE

Bartın University
Journal of Islamic Sciences Faculty
ISSN: 2148-3507
e-ISSN: 2619-3507
Number: 18
Autumn 2022
BARTIN – TURKEY

ABDÜNNÂFİ İFFET EFENDİ (ö. 1308/1891) DİVANİ'NDA TASAVVUFÎ MAKAMLAR

SUFÎ MAQAMS IN THE DIVAN OF ABDÜNNÂFİ İFFET EFENDİ (D. 1308/1891)

Fani KAYA

Yüksek Lisans Öğrencisi, Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Zonguldak/Türkiye
Postgraduate Student, Bülent Ecevit University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Sufism, Zonguldak/Turkey
fanikaya41@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-8511-7325>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 14 Kasım /November 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29 Aralık/December 2022

Yayın Tarihi/Published: Aralık/December 2022

Atıf/Cite as: Fani KAYA. "Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1308/1891) Divanı'nda Tasavvufî Makamlar", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 18 (Aralık 2022), 5-31.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Not: Bu çalışma, yazarın sürmekte olan "Abdünnâfi İffet Efendi Divan'ında Tasavvufî Kavramlar" isimli yüksek lisans çalışmasından üretilmiştir.

ÖZ

19. yüzyıl klasik Türk edebiyatı nefeslerinden biri olan Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1823-1891), Ramazanoğulları hanedanına mensup önemli bir âlim, bürokrat ve divan şairidir. Hayatının erken dönemlerinden itibaren önemli ilim adamlarından istifade eden Abdünnâfi, aynı zamanda devletin farklı kademelerinde Adana mal müdürlüğü ve Musul valiliği gibi önemli görevler almıştır. Arapça ve Farsça dillerinden tercüme ettiği birden fazla eser, onun Arap ve Fars dili edebiyatına olan hakimiyetini gözler önüne sermektedir. Klasik şiirlerinin yanı sıra Kur'ân-ı Kerim, hadis ve tasavvufî hakikatleri ihtiva eden şiirlere sahip olması, onun dinî ve tasavvufî donanımı hakkında bize önemli fikirler sunması açısından son derece önemlidir. 25 Temmuz 1891'de Taif'te Hac dönüşü kolera hastalığına yakalanıp vefat eden Abdünnâfi'nin dini-tasavvufî şiirlerini bize sunduğu Divanı önemli bir eserdir. Tasavvufî makamlar, seyr u sülûk, nefs, şeyh, mürşid gibi daha birçok tasavvufî kavramı şiirlerinde işlenmiştir. Bu makalede, Abdünnâfi'nin Divanı'nda yer verdiği "Tasavvufî makamlar" üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Divan Edebiyatı, Abdünnâfi İffet Efendi, Tasavvufî Makamlar, 19. Yüzyıl.

ABSTRACT

Abdünnâfi İffet Efendi (d. 1823-1891) one of the classic Turkish literature breaths of the 19th century, is an important scholar, bureaucrat, and divan poet belonging to the Ramazanoğulları dynasty. Abdünnâfi, who benefited from important scholars from the earliest stages of his life, also took important positions at different echelons of the state, such as the Adana property directorate and Mosul governor. Multiple works which he translated from Arabic and Persian languages reveal his dominance of Arabic and Persian literature. In addition to his classical poems, the fact that he has poems containing the Qur'an, hadith, and Sufi truths is extremely important in terms of presenting us with important ideas about his religious and Sufism equipment. The Divan of Abdünnâfi, who died of cholera disease on the return of pilgrimage in Taif on July 25, 1891, presented his religious-Sufi poems to us, is an important work. Many other mystical concepts such as Sufi maqams, seyr u sülûk, nafs, sheik, and murshid have been processed in his poems. This article focus on the concept of "Sufi maqams" that Abdünnâfi included in his Divan.

Keywords: Sufism, Divan Literature, Abdünnâfi İffet Efendi, Sufi Maqams, 19th century.

GİRİŞ

İslâmî bir disiplin olan Tasavvuf, ortaya çıktığı ilk döneminden itibaren, kendine yer edindiği her alana gerek ferdi gerekse de toplumsal açıdan etki etmeyi başarmış ve sistemleşmiştir. Bu etkiyi görebileceğimiz yerlerden biri de hiç şüphesiz Divan edebiyatı şiirlerimizdir. Tasavvufu benimseyen şairlerin gönül dünyalarını en güzel şekilde temsil eden şiirleri, zamanla tasavvufî bir kimliğe bürünmüştür.

Son dönem Osmanlı divan şairlerinden olan Abdünnâfi İffet Efendi'nin Divanı, tasavvufî konuları işleme açısından son derece önemli bir eser niteliğindedir. Divanı incelememiz, bizlere son dönem Osmanlı şairlerinin tasavvuf ile münasebetini sunması açısından önemlidir. Şairimizin bilinen iki Divanı vardır. Üzerinde çalıştığımız Divan, Emrah Gündüz'ün "*Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı*"¹ adlı doktora tezinde incelediği Divan'dır.

Çalışmamız giriş ve iki ana kısımdan müteşekkildir. İlk bölümde, şairimiz Abdünnâfi İffet Efendi'nin hayatı ve eserlerine değinilecektir. Son bölümde ise tasavvufta makam kavramı üzerinde durulduktan sonra Divan'da işlenen söz konusu tasavvufî makamlar ele alınacaktır. Makamlar ele alınırken sırasıyla; kavramların sözlük ve terim anlamları, ayetler ile ilişkisi, ilk dönem tasavvuf eserlerinde ele alınış şekilleri incelendikten sonra şairimizin şiirlerinde işleyişi üzerinde durulacaktır.

1. Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi

1.1. Hayatı

Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi, 1823 yılında Adana'da dünyaya geldi.² Soyunun, Osmanlı dönemlerinde Adana ve çevresinde etkili olan Ramazanoğulları³ ailesine ulaşmasından dolayı Ramazan-zâde olarak tanınan Abdünnâfi, mütevazı ve iffet sahibi bir kişiliğe sahip olduğundan dolayı da iffet ismiyle de anılmıştır.⁴ Kemal İnal, Abdünnâfi'yi "âlim, fazilet sahibi, şair, edepli ve mütevazı bir kişiliğe sahiptir. Kısa boylu, kır sakallı,

¹ Emrah Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018).

² İbnü'l Emin Mahmud Kemal İnal, "*Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî's-Şuarâ)*", Haz: Hidayet Özcan. Atatürk Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000. 3/1468; İsmail Durmuş, "Abdünnâfi İffet Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/288.

³ Faruk Sümer, "Ramazanoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/445-447.

⁴ Durmuş, "Abdünnâfi İffet Efendi", 1/288; Gündüz, *Abdünnâfi*, 6.

parlak gözlü ve güler yüzlü idi” sözleriyle anlatılmaktadır.⁵ Abdünnâfi'nin dedesi Hacı İshak Efendi, Adana'nın eski müftülerindendir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Abdünnâfi'nin babası Muhammed Saîd Efendi'de dedesi gibi müftü olduğu öğrenilmektedir.⁶

1.2. Meslek Hayatı

İlim hayatına sübyan mektebiyle başlayan Abdünnâfi, hadis ilmi için İstanbul ve Şam şehirlerinde bulundu ve Buhara alimlerinden Abdurrahim Efendi'nin öğrencisi oldu.⁷ Başarılı bir eğitimden sonra Bursa'ya öğretmen olarak görevlendirildi. Tarih 1845'i gösterdiğinde İstanbul'a gelen Abdünnâfi, zamanla bürokrasinin farklı basamaklarında aldığı görevlendirmeler ile kısa sürede yükselmeye başladı.⁸ Abdünnâfi, devlet kademelerinde sırasıyla; 1845'te Adana mal müdürü, 1848'de Halep meclis başkanlığı ve ardından defterdarı olmuştur. 1853 yılında Harput defterdarı, 1855/6'da Trabzon tahkikat memuru ve sonra Cezâir-i Bahr-i Sefîd rüsûm-i müctemia memuru, 1863/64'te Şam defterdarı ve sonra Bosna merkezi mutasarrıfı olarak görevlendirilmiştir. 1869/70'te Hersek mutasarrıflık görevini sürdürmekte iken görevden uzaklaştırılan şair, 1873'te Resmo mutasarrıfı olarak tekrar görev almıştır. 1876'da Elâzığ müstakil mutasarrıfı görevine getirilmiş olan Abdünnâfi, 1878 yılında Musul valisi olmasına karşın bir sene sonra görevinden son verilmiştir. Yaklaşık iki yılın ardından bürokrasi hayatına Elâzığ valisi olarak devam eden şair, bir kez daha görevinden alındıktan sonra 1882'de bâlâ rütbesine layık görülmüştür.⁹

1.3. Vefatı

1891 yılında Hac yapmak için Hicaz'a giden Abdünnâfi, dönüş yolunda yakalandığı hastalığı sebebiyle vefat etmiştir. Cenazesi Tâif şehrinde defnedilmiştir.¹⁰

1.4. Eserleri

Abdünnâfi İffet Efendi, devlet kademelerinde aldığı görevler esnasında bile ilim ile meşgul olmaktan asla geri durmamıştır. Kaynaklardan edinilen bilgiler ışığında şair; *Et-*

⁵ İnal, “*Son Asır Türk Şairleri*”, 3/1471.

⁶ Bağdatlı İsmail Paşa: Hediye-tü'l-ârifin, esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin, istinsah ve tashih: Muallim Kılıslı Rifat Bilge, İbnül-Emin Mahmud Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basım Evi, 1951), 1/632; Bursalı Mehmed Tahir, “*Osmanlı Müellifleri*”, Haz: Mehmet Ali Yekta Saraç (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016), 1/403; Durmuş, “Abdünnâfi İffet Efendi”, 1/288; Emrah Gündüz, *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 5.

⁷ İnal, “*Son Asır Türk Şairleri*”, 3/1469; Durmuş, “Abdünnâfi İffet Efendi”, 1/288; Gündüz, *Abdünnâfi*, 6.

⁸ Durmuş, “Abdünnâfi İffet Efendi”, 1/288.

⁹ İnal, “*Son Asır Türk Şairleri*”, 3/1469. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 21; Tuncay Bülbül, “*Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi ve Kitab-ı Nâfi'u'l-Asâr Nevbâve-i Simâru'l-Esmâr*” (Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic: Volume 7/1, Winter 2012), 449.

¹⁰ İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak vd. 21; Gündüz, *Abdünnâfi*, 12.

Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel,¹¹ *Kâmilü'l-âsâr*,¹² *Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî*,¹³ *Risâle-i Kuşeyriyye*,¹⁴ *Mahzen-i Esrâr-ı Şuarâ*,¹⁵ *Nevbâve-i Simârü'l-esmâr*,¹⁶ *Terceme-i Nuhbetü'l-fiker*,¹⁷ *Rehber-i Seyr ü Sülûk*,¹⁸ *Peyâm-ı Sûr*,¹⁹ *Terceme-i Mukaddime-i İbni Hişam*,²⁰ ve *Divan-ı Eş'âr*²¹ adlı eserlere sahiptir.

2. Abdünnâfi İffet Efendi Divanı'nda Tasavvufî Makamlar

Makam sözlükte yerleşilen mahal, ikamet, konak, mevki, durak, ayak basılan yer, oturlan yer, menzil, mertebe gibi manalar için kullanıldığı görülmektedir.²² Tasavvufî terim olarak ele alındığında; kulun mücahede, riyazet konularında Allah'ın huzurunda bulunduğu

- ¹¹ Teftâzânî'nin kaleme aldığı *el-Muṭavvel*'in gramer açısından incelendiği bir tercümesidir. Seyfettin Özege, *“Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu L-P”* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbası, 1975), 3/1315; İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1469; Saraç, *“Osmanlı Müellifleri”*, 1/404; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 20; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹² Yusuf Kâmil Paşa için kaleme alınmıştır. 1874/75 yılında basılmıştır. İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1470; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 21; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹³ Gelenbevî İsmail Efendi'nin El-Burhan isimli eserinin açıklama ve tercemesidir. Eser günümüzde yazma eserler kurumu tarafından yayımlandı. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019). Saraç, *“Osmanlı Müellifleri”*, 1/404; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 21; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹⁴ İmam Kuşeyrî'nin Risâle isimli eserinden ele aldığı bazı kısımların tercümesidir. Eser, 1890/91 yılında matbu hale gelmiştir. Özege, *“Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler”*, 3/1271; Saraç, *“Osmanlı Müellifleri”*, 1/404; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 449; Gündüz, *Abdünnâfi*, 20; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹⁵ Aruz ve kafiyye dair bir eserdir. Taş basması olarak 1856/57'de neşredilmiştir. Özege, *“Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler”*, 3/998; İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1470; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 21; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹⁶ Edebî ve tarihî bilgilerin yanı sıra içerisinde bazı hikâyelerle ahlâka dair konuları barındıran Türkçe bir eserdir. Özege, *“Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler”*, 3/1291; Saraç, *“Osmanlı Müellifleri”*, 1/404; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 449; Gündüz, *Abdünnâfi*, 21; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹⁷ *Nuhbetü'l-fiker* adlı eserin çevirisidir. Eser, 1883/84'te Elâzığ'da basılmıştır. İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1469; Saraç, *“Osmanlı Müellifleri”*, 1/404; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 449; Gündüz, *Abdünnâfi*, 20; Durmuş, *“Abdünnâfi İffet Efendi”*, 1/288.
- ¹⁸ İbn Hanî'nin Seyr ü Sülûk isimli kitabın tercüme edilmiş halidir. Abdünnâfi bu eseri 1873/74'te yazmıştır. Eserin basma hali elimizde mevcut değildir. İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1470; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 449; Gündüz, *Abdünnâfi*, 22.
- ¹⁹ Sultan Abdülmecid'inin Mahmud Celaleddin Paşa ile evlenen Cemile ve İbrahim İlhami Paşa ile evlenen Münire isimli kızlarının düğünlerine ithafen yazılan eser, 1857/58'de basılmıştır. İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1470; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 21.
- ²⁰ Nahivle ilgili bir eserdir. Eser matbu değildir. İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1470; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 22.
- ²¹ Çalışmamıza konu olan Divan'dır. İnal, *“Son Asır Türk Şairleri”*, 3/1470; Bülbül, *“Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi”*, 450; Gündüz, *Abdünnâfi*, 22.
- ²² Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü (Letâifü'l-a'âm fi İşârâtı Ehli'l-İlhâm)*, çev. Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayınları, 2015), 529; Mahmud Esad Erkaya, *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları* (Ankara: Otto Yayınları, 2017), 265; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 317; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016), 234.

manevi konum,²³ kulun durduğu yer,²⁴ sâlikin kendi iradesiyle çalışıp ulaştığı kalıcı derece,²⁵ kulun riyazet ve mücahede ile ulaştığı yer²⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Makam sözcük olarak Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde geçmektedir.²⁷ Zikredildiği yerlerde mekân, oturma yeri²⁸ anlamlarının yanında nitelik anlamındaki mertebe²⁹ olarak da geçtiği görülmektedir.³⁰

Makam kavramı tasavvuf disiplini içerisinde mücahede ve sülûk kavramlarıyla ortaya çıkmıştır.³¹ Sülûk eden kişinin, manevi yolculuğu boyunca katedeceği birçok makam mevcuttur. Bu makamlara kul çalışarak geldiği için kesbî, hakkını vererek ve hükümlerinin gerçekleştirmek şartıyla oraya ulaştığından dolayı da o makam kendisinde kalıcıdır.³² Kulun çalışarak ulaştığı makamların sıralaması belli bir nizam çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Ancak bu sınıflandırmalar mutasavvıflara göre değişiklik gösterebilmektedir.

Bu gruplandırmaların en yaygın olanı “*usûl-i aşere*” olarak adlandırılan 10’lu tasniftir.³³ Nitekim Necmüddin Kübra’ya (ö. 618/1221) atfedilen eserlerden birisi de *Usûlu Aşere* adlı eserdir. Bu eserde tasavvufî açıdan açıklanan on esas şunlardır: Tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, teveccüh, sabır, murakabe ve rıza.³⁴ Serrâc (ö. 378/988) *el-Lüma*’ adlı eserinde makamları; Tevbe, vera’, zühd, fakr, sabır, tevekkül ve rızâ ele aldığı görülmektedir.³⁵ Kelâbâzi’nin (ö. 380/990) *Ta’arruf* adlı eserinde makamlar; Zühd, sabır, fakr, tevazu, havf, takva, ihlas, şükür, tevekkül, rıza, yakîn, zikir, üns, kurb, ittisâl ve mahabbet olarak ele alınmıştır.³⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996), dokuzu yakın makamdan

²³ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma’ İslâm Tasavvufu*, çev. Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Erkam Yayınları, 2016), 41.

²⁴ İbn Fûrek, *El-İbâne An Turuki’l-Kâsîdîn Tasavvuf Istılahları*, çev. Ahmet Yıldırım, Abdülgaffar Aslan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 338.

²⁵ Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 264.

²⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*, 317.

²⁷ *Feyzül Furkân Kur’ân-ı Kerim Meali Tefsirli Meali*, çev. Hasan Tahsin Feyizli (İstanbul: Server Yayınları, 2017), İbrâhîm 14/14; er-Rahmân 55/46; en-Nâziât 79/40; el-Bakara 2/125; Âl-i İmrân 3/97; es-Sâffât 37/164; el-Furkân 25/76; Fâtır 35/35; ed-Duhân 44/51; el-Furkân 25/66; eş-Şuarâ 26/58; Meryem 19/73; Yûnus 10/71; Ahzâb 33/13.

²⁸ en-Neml 27/39.

²⁹ el-İsrâ 17/79.

³⁰ El-Hakîm, *İbnü’l Arabî Sözlüğü*, 446.

³¹ Süleyman Uludağ, “Makam”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/409.

³² Kadir Özköse (ed.), *Tasavvuf El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 323.

³³ Özköse, *Tasavvuf*, 324.

³⁴ Necmeddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat Usûlu Aşere/Risâle ile’l-Hâim/Fevâihu’l-Cemâl*, çev. Mustafa Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2015), 24-25.

³⁵ Serrâc, *el-Lüma*, 43-53.

³⁶ Muhammed b. İbrâhîm Kelâbâzi, *Ta’arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 155-179.

ve yakın makamlarına kişiyi hazırlayan “murakabe” makamları olmak üzere on dört makamdan bahsetmiştir.³⁷ Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *er-Risâle*'sinde makam ve halleri karışık bir şekilde yazılmış olduğunu görmekteyiz.³⁸ Herevî (ö. 481/1089) makamların sayısı yüz olarak ele aldığı görülmektedir.³⁹ Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eserinde; “tevbe, sabır-şükür, korku-ümit, fakirlik-zahitlik, tevhid-tevekkül, muhabbet-şevk, niyet-ihlas-doğruluk, murakabe-muhasebe, tefekkür, ölüm ve sonrasını düşünmek şeklinde geçmektedir.⁴⁰ Ebu'n-Necîb Ziyâüddin Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) *Âdâbü'l-Mürîdîn* adlı eserinde makamlar; intibah, tevbe, inâbe, vera, nefis muhâsebesi, irâde, zühd, fakr, sıdk, tesabbur, sabır, rızâ, ihlâs ve tevekkül olarak zikredilmektedir.⁴¹ Âlûsî (ö. 1270/1854) ise eserinde on iki makamdan söz etmektedir.⁴²

Müellifimizin Divanı'nın münacat ve naat bölümünde yüz elli beyitten oluşan “*Der Menâzil-i Ehl-i Sülûk ve 'Aķābates*” başlığıyla tasavvufî makamlar konusuna yaklaşık on bir sayfada yüz elli beyit ile değinilmiştir.⁴³ Abdünnâfi'ye göre sülûk ehlinin ulaşması gereken yedi makam vardır. Bu makamlar sırasıyla; Mârifet, tevbe, zühd, tevekkül, havf ve recâ, ihlas ve kurb olarak işlenmiştir. Şair, bu makamların her birinde kişinin manevi yolculuğunu sekteye uğratabilecek musibetlerin olduğundan bahsetmiştir:

“Yediye haşr edilmişdir maķāmāt (Makamlar yedide toplanmıştır)
Yazılmış her maķāma ‘ā'id āfāt”⁴⁴ (Her makama ait afetler yazılmıştır)

2.1. Mârifet Makamı

Mârifet, sözlükte bir şeyi tefekkür ve eserini tedebbür ile bilmek, bilgi, tanımak, hüner ve maharet gibi manalara gelmektedir.⁴⁵ Tasavvufî ıstılahta ise kulun kendi hakikatini ihata

³⁷ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l Kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Muharrem Tan (İstanbul: İz Yayıncılık, 1999).

³⁸ Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 56.

³⁹ Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Tasavvufta Yüz Basamak: Menâzilü's-Sâirîn İlelü'l-Makâmât*, çev. Abdurrezzak Tek (İstanbul: Nizamiye Akademi Yayınları, 2019), 61-161.

⁴⁰ Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslâm Muhammed b. Gazâlî, *Muhtasar İhyâu Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, çev. Mustafa Çağrı (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 4.

⁴¹ Ebu'n-Necîb Ziyâüddin Sühreverdî, *Âdâbü'l-Mürîdîn: Yol Ahlâkı*, çev. Süleyman Gökbulut (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014), 63-64.

⁴² İbrahim Türkoğlu, *Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Seyr u Sülûk* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 159.

⁴³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 256-266.

⁴⁴ Gündüz, *Abdünnâfi*, 257 (M 40/21).

⁴⁵ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhîr Tercemesi*, 4/3791-3792; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 526; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, 236; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*, 318.

etmesi, leh ve aleyhindeki şeyleri bilmesi,⁴⁶ Allah ve O'nun sıfatları, fiilleri, isimleri ve tecellileri hakkında manevi tecrübeyle doğrudan elde edilen bilgi⁴⁷ anlamına gelmektedir.

Mutasavvıflar kelimenin kökü itibariyle olmasa da anlam açısından Allah'ı bilmenin⁴⁸ kastedildiği bazı ayetleri mârifet ile ilişkilendirmişlerdir.⁴⁹

Mutasavvıflara göre kul için en önemli şey, bütün hâllerde ve zamanlarda şanı yüce olan Allah'ın hakkıyla tanınmasıdır.⁵⁰ Buradaki tanınmanın “ilim” kavramıyla değil, “mârifet” kavramıyla tanımlanması hususuna da dikkat çekmişlerdir. Sufiler, ilahi düzlemde beşerî düzleme uzanan bilgi için “ilim”; insandan hareketle Allah'a uzanan bilgi için ise çoğunlukla “mârifet” kavramı kullanılmasını tercih etmişlerdir.⁵¹ Bu nedenle mârifet ve mârifetullah, sufilerin eserlerinde üzerinde durdukları önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hücvîrî (ö. 465/1072 [?]), tasavvufî hakikatler ve muameleleri işlediği eserinde ele aldığı ilk konu mârifettir. Kuşeyrî *Risale*'sinin sufilerin haller ve makamlarını ele aldığı bölümünde, Serrâc *Lüma*'sında ve Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'unda birer başlık altında, Herevî'nin *Menâzilü's-sâ'irîn*'inde ise nihayet bölümünde kavramı inceleme yolunu tutmuştur.⁵²

Müellifimiz Abdünnâfi'nin ele aldığı ilk makam mârifet makamıdır. Makamları ele aldığı bölümde, mârifet makamını diğer makamlara nazaran daha yüzeysel işleme yolunu tuttuğu görülmektedir.

“Birincisi maḳām-ı ma'rifetdir (Birincisi mârifet makamıdır)

Vücūd-ı Hakka 'ilm u ma'rifetdir”⁵³ (Hakkın, hakikati varlığı mârifet ilmidir)

Müellifimizin Divanı'nda mârifet konusunun “Allah'ı tanıma, bilme” ekseninde geçtiği görülmektedir. Bu bilmenin gerçekleşeceği yol ise yaratılmışlara bakmaktan geçmektedir. Buradaki ince çizgi, bakmanın basit bir göz atma fiilinden ziyade bakılan şeyin

⁴⁶ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 526.

⁴⁷ Süleyman Uludağ, “Mârifet”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/54.

⁴⁸ el-En'âm 6/91.

⁴⁹ Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 209-210.

⁵⁰ İhsan Soysaldı, “Tasavvufta Aşk ve Mârifet”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1998), 205.

⁵¹ Mehmet Şaşa, *Kelam ve Tasavvuf Açısından Mârifetullah* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 30.

⁵² Serrâc, *el-Lüma*, 33; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 104; Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb*, 332; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 398; Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*, 153.

⁵³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 258 (M 40/25).

arkasındaki manayı kavramaktır. Yarattılandan yola çıkılarak, yaratan hakkında bilgi sahibi olmak.

“*Nigāh eyle nizām-ı kâ'ināta* (Kâinatın düzenine bak)

Bu devr-i dâ'im-i mevt u hayāta”⁵⁴ (Hayat ve ölümün durmaksızın dönüşüne)

“*Vücūd-ı şāni '-i ekvāna bürhān* (Bu alemler her şeyi sanatla yaratan Allah'a delildir)

Eder 'aql-ı selîmi mest ü hayrān”⁵⁵ (Akl-ı selim olanları mest ve hayran eder)

“*Eşerde cilve eyler çün mü'essir* (Çünkü eserin sahibi eserde tecelli eder, görünür)

Temāşā eyler anda ehl-i zāhir”⁵⁶ (Zahir ehli sadece onu seyrederek)

2.2. Tevbe Makamı

Tevbe, sözlükte pişmanlık, nedamet ve dönme gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁷ Terim olarak ise Allah'a dönmek;⁵⁸ Allah'a karşı gelmekten yüz çevirmek;⁵⁹ geçmişte olan kötü davranışlardan pişman olmak⁶⁰ ve bununla birlikte onları terk ve imkân ölçüsünde kaçırdıklarını telafi etmeye çalışma niyeti⁶¹ anlamlarına gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de toplamda seksen sekiz yerde geçmekte olan tevbe kelimesi, otuz beş yerde Allah'a, diğerlerinde ise insanlara nispet edilmektedir.⁶² Tevbe kelimesi, zikredildiği yerlerin tümünde lügat ve terim anlamlarına karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır.⁶³

Sevr ü sülûkun kat edilen her makamında da önemini yitirmeyen bir kavram olarak karşımıza çıkan tevbe kavramı,⁶⁴ ölüncüye kadar insana eşlik eden makamlardandır. Kulun mükellefiyeti devam ettiği süre boyunca bu makam devam eder.⁶⁵

⁵⁴ Gündüz, *Abdünnâfi*, 258 (M 40/26).

⁵⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 259 (M 40/38).

⁵⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 259 (M 40/39).

⁵⁷ El-Hakîm, *İbnü'l Arabî Sözlüğü*, 629; Sarı, *El-Mevârid*, 162; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, 355; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*, 493

⁵⁸ Alkan, *Letaifu'l-İlam Fi İşareti Ehli'l-İlham*, 236.

⁵⁹ İsmail Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, haz. Dr. Safi Arpaguş (İstanbul: Vefa Yayınları, 2008), 257.

⁶⁰ İbn Fûrek, *El-İbâne*, 40.

⁶¹ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 156.

⁶² Bekir Topaloğlu, “Tövbe”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/279.

⁶³ Mustada Aydın, *Kur'ânî Kavramlar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 143.

⁶⁴ Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 122.

Tevbe makamı Hücvirî, Kuşeyrî, Serrâc, Kelâbâzî, Sühreverdî ve Mekkî tarafından eserlerinde makamların ilki olarak ele alınmıştır. Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn* isimli eserinin “başlangıç kısmı” bölümünde, Gazzâlî ise *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'nin “*Rub'u'l-Münciyât*” bölümünde ele almıştır.⁶⁶ Bu eserlerde tevbenin tarifleri, çeşitleri, dereceleri ve mahiyeti geniş bir biçimde işlenmiştir.⁶⁷

Müellifimiz Abdünnâfi, makamları ele alırken tevbe makamını ikinci makam olarak ele almasının yanında tevbe makamını, ihtiyaç kapılarının anahtarı olarak görmektedir:

“*Maḳām-ı tevbe ṣāni-yi maḳāmāt* (İkinci makam tevbe makamıdır)
Aniñla fetḫ olur ebvāb-ı ḥācāt”⁶⁸ (İhtiyaç kapıları tevbe ile açılır)

Tasavvufta ihlaslı bir şekilde tövbe etmeyen sülûk ehlinin manevi halleri kabul görmez. Bu makamdaki noksanlık ondan sonra gelecek olan tüm hal ve makamları negatif yöne doğru büyük oranda etkiler.⁶⁹ Abdünnâfi de tevbe makamının bu özelliğine binaen, tüm makamların tevbe makamına muhtaç olduğunu ve ibadetlerin tevbe üzerine bina edildiği görüşündedir.

“*Aniñ muhtacıdır cümle maḳāmāt* (Bütün makamlar ona muhtaçtır)
Müesses tevbe üzre çün ibādat”⁷⁰ (Çünkü ibadetler tevbe üzerine kuruludur)

Kur'ân-ı Kerim'de yüce Allah “*Rabbinizden bağışlanma dileyin, sonra O'na tevbe ed(ip yönel)in ...*”⁷¹ buyurmuştur. İbn Acîbe, Beydâvi'den bir nakilde bulunarak “bu ayet günaha ısrar edenlere tehditten sonra, tevbe edenlere bir müjdedir” der.⁷² Müellifimiz de bu konuya işaret ederek, tevbe ve istiğfarın büyük günahlardan temizlenmek için gerekliliğini belirtmiştir.

“*Hemān lā-büddür istiğfār u tevbe* (Hemen tevbe ve istiğfar etmek gerekir)

⁶⁵ İbn Arabî, *Fütûḥât-ı Mekkiyye*, 7/100.

⁶⁶ Serrâc, *el-Lüma'*, 43; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 155; el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 2/158; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 356; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 187; Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*, 63; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/4; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 612;

⁶⁷ Süleyman Uludağ, “Tövbe (Tasavvuf)”, 41/284.

⁶⁸ Gündüz, *Abdünnâfi*, 259 (M 40/49).

⁶⁹ Uludağ, “Tövbe (Tasavvuf)”, 41/285.

⁷⁰ Gündüz, *Abdünnâfi*, 259 (M 40/50).

⁷¹ Hüd 11/90.

⁷² el-Hasenî, *Bahrü'l-Medid*, 4/356.

Ṭahāret ister o şāḥ-ı zünūbe”⁷³ (O en büyük günahlardan temizlenmek gerekir)

Abdünnâfi Divanı'ndaki makamlar sıralamasında her ne kadar tevbe makamını ilk makam olarak zikretmemiş olsa da tevbe “*merâtib üzredir*” sözüyle onu mertebeler üstünde olduğunu vurgulamıştır. Abdünnâfi'ye göre tevbe sadece günahlardan pişmanlık duyulduğunda yapılan bir bağışlanma arzusu değildir. O'na göre tevbe, Allah'tan gayrisına yönelmemektir:

“*Merâtib üzredir ammâ ki tevbe* (Tevbe mertebelerin üstündedir)

Degildir tevbe bes 'ișyân u zenbe”⁷⁴ (Tevbe sadece isyan ve günaha edilen değildir)

“*Bunuñdur gāyeti tevbe sivādan* (Bunda gaye masivadan tevbedir)

Rücū'dır Ḥaḫka meyl-i mā'adādan”⁷⁵ (Mâadaya meyliden Hakk'a rüçudur)

İnsan yaşamı boyunca çoğu zaman yaratılışındaki en büyük gayesini unuttur ve günahlara dalar. Kul günahlara saplandıkça manevi dünyasını karartır. İnsanın günaha batmış ruhunu tekrar günahlardan temizlemesinin yolu da Abdünnâfi'ye göre tevbedir. O'na göre manevi temizlik tevbe vesilesiyle başlar:

“*Bu evsāḥı gider tevbeyle senden* (Bu pislikleri senden tevbe ile gider)

Ḥalāş et rūḥ-ı pāki bu miḥenden”⁷⁶ (Temiz olan ruhu bu sıkıntılardan arındır)

“*Ki senden maḥv ola evsāḥ-ı 'ișyân* (Bu isyanın pislikleri senden uzak olsun ki)

Olasın ḫidmet-i Mevlāya şāyān”⁷⁷ (Mevlâ'ya yakışır hizmetkar olasın)

2.3. Zühhd Makamı

Zühhd, sözlükte terketme, ilgisiz davranmak, rağbetsiz olmak, yüz çevirmek gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁸ Terim olarak ise dünyayı sevmeme ve ondan yüz çevirme;⁷⁹ eşyaya

⁷³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/52).

⁷⁴ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/53).

⁷⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/54).

⁷⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/62).

⁷⁷ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/63).

⁷⁸ Ankaravî, *Minḥacü'l-Fukarâ*, 293; Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muḥît Tercemesi*, 2/1446; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri*, 397; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri*, 550.

⁷⁹ Cürçâni, *Ta'rifat*, 121.

dair isteklerin bütünüyle düşmesi;⁸⁰ kendisinin sürekli gözetim altında olduğunu bilip şeytani ve nefsi isteklerden uzak olup Allah'a yönelmektir.⁸¹

Zühd, kelime olarak ayetlerde geçmemektedir. Ancak "... *Onu düşük bir fiyata, sayılı (birkaç) dirheme sattılar. Ona değer verenlerden değildiler.*"⁸² ayetinde Hz. Yusuf'u kuyudan çıkarılanların ona değerinin çok altında bir paha biçmelerinden dolayı zâhid kelimesinin çoğulu "zâhidin" kelimesi kullanılmıştır.⁸³

Zühd makamını Serrâc, Kelâbâzî, Mekkî, Kuşeyrî, Herevî, Gazzâlî ve Sühreverdî eserlerinde makam olarak ele almıştır.⁸⁴

Abdünnâfi'nin ele aldığı üçüncü makam zühd makamıdır.

"*Makam-ı salî-i zühde erersin* (Üçüncü makamda zühde erersin)

Tecerrütle bu me'vâya girersin"⁸⁵ (Her şeyden sıyrılarak bu mekâna girersin)

Abdünnâfi, İslâm'ın manevi yolculuğunda ilerleyen kişinin karşılaşacağı engelleri Divan'ın pek çok yerinde işlediğini görmek mümkündür. Şüphesiz kişiyi yardıma muhtaç hale getiren bu engeller, onu kurtuluş yolu aramaya sevk etmektedir. Abdünnâfi'ye göre engellerin kişiyi muhtaç ettiği en önemli kapılardan biri de zühd kapısıdır. Dünya hayatı, nefis ve şeytan insanın yaratıcısına karşı sorumluluk bilincini kaybettirir:

"*Seni muhtâc eder zühde mevânî* (Karşılaştığın engeller seni zühde muhtaç eder)

Ne mâni her biridir seyri kâfî"⁸⁶ (Bu engellerin her biri yolculuğunu kesmeye ne kadar mâni olabilir?)

"*Olur çün halk u dünyâ nefis ü Şeytân* (Olur zira halk, dünya, nefis ve şeytan)

İbâdetden seni i'râza pūyân"⁸⁷ (Seni hızlıca ibadetten alıkoyar)

"*Hevâ-yı nefis eder insânı idlâl* (Nefsin arzu ve istekleri insanı saptırır)

⁸⁰ Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 282.

⁸¹ İbn Fûrek, *El-İbâne*, 42.

⁸² Yûsuf 12/20.

⁸³ Semih Ceyhan, "Zühd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/530.

⁸⁴ Serrâc, *el-Lüma*, 45; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 156; el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb*, 2/353; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 208; Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*, 77; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/312; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 631.

⁸⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/64).

⁸⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/65).

⁸⁷ Gündüz, *Abdünnâfi*, 260 (M 40/66).

Seni rāh-ı Hudādan eyler işğāl"⁸⁸ (Seni Allah yolundan alıkoyar)

Nefsin arzu ve isteklerinin insanı doğru yoldan alıkoyup saptırdığını ifade eden Abdünnâfi, kişinin uzlete çekilerek nefsin isteklerinden kurtulabileceğini belirtmiştir. Tasavvufta uzlet "insanın Rabbine ve samimi şekilde kul olması için dünya meşguliyetlerinden kendini uzak tutarak tamamen Allah'a yönelmesi" olarak ifade edilmektedir.⁸⁹

"Edip 'uzlet ile halkdan teferrüd (Uzlete çekilip halktan yalnız kalarak)

Bu meyl ü iştiḥālardan tecerrüd"⁹⁰ (Bu arzu ve isteklerine meyletmekten sıyrılırsın)

Abdünnâfi, uzlet kavramını mal edinme, makam sahibi olma ve saygı gösterilme sevgisinin hemen terkedilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ona göre dünya hayatını lezzetli gösteren bu istekler geçici gölgelerden ibarettir:

"Nedir bu meyl-i māl u cāh u iclāl (Nedir bu mal, makam ve büyüklük, saygı gösterilme hırsı)

Revā mı zıll-ı zā'il ile işğāl"⁹¹ (Geçici olan gölgeyle oyalanmaya değer mi?)

"Hemān terk eyle lezzāt üzre meyli (Sana lezzetli gelen bu istekleri hemen terk et)

Bırak esbāb-ı dünyā ile şuḡli"⁹² (Dünya ile meşgul olmanı sağlayan sebepleri bırak)

Şiirlerinde uzlet hayatının sadece insanlardan uzaklaşma olarak ele alınmaması gerektiğini; onun, insanı Allah yolundan alıkoyacak maddi ve manevi her şeyden uzaklaşmak olduğu üzerinde yoğunlaşan Abdünnâfi, zühd makamını işlerken dünya hayatının geçici olduğunu, nefsin ve şeytanın insana haz veren fâni şeylerle onları aldatmaya çalıştığını dile

⁸⁸ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/67).

⁸⁹ Süleyman Uludağ, "Uzlet (Tasavvuf)", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/256.

⁹⁰ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/68).

⁹¹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/69).

⁹² Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/70).

getirmiş, bu aldatılmaya karşı insanın şeriattan ayrılmayıp sürekli Allah'tan yardım dilemesi gerektiğini vurguladıktan sonra zühd makamını nihayete erdirmiştir:

“*Hudāya isti ‘āza eyle her bār* (Allah'tan her zaman yardım ve inayet iste)

Şeri ‘atden müfāriķ olma deyyār”⁹³ (Şeriattan ayrılmış bir kimse olma)

2.4. Tevekkül Makamı

Tevekkül, sözlükte başkasına işini verip, ona güvenme, bel bağlama ve vekil edinme gibi manalara gelmektedir.⁹⁴ Tevekkül, tasavvufî ıstılahta ise yaratana itimat edip yaratılandan yüz çevirmek⁹⁵ ve insanların ellerinde bulunandan ümidi kesip Allah'ın nezdinde olana güvenmek⁹⁶ anlamlarına gelmektedir.

Kur’ân-ı Kerim’de tevekkül, kelime olarak kırk ayette geçmektedir.⁹⁷ Bu ayetlerde tevekkül; emir, ahlaki eylemler ve eğitim yöntemleri şeklinde peygamber ve müminleri hedef olarak zikredilmektedir.⁹⁸ Tevekkül’ün edilmesi gereken daima Allah’tır. İnsan her zaman tevekkül eyleminin gerçekleştiği durumlarda kendisini tevekkül edilen değil, tevekkül fiilini gerçekleştiren olarak bilmesi gerekmektedir.⁹⁹

Tevekkül kavramını Serrâc, Kelâbâzî ve Mekkî eserlerinin makamlar bölümünde, Kuşeyrî *Risale* isimli eserinin sufilerin haller ve makamları bölümünde, Herevî *Menâzilü’s-sâ’irîn*’in “*muâmelât*” kısmında, Gazzâlî ise eserinin “*Rub’u’l-Münciyât*” bölümünde makam olarak ele alınmıştır.¹⁰⁰

Abdünnâfi’nin ele aldığı dördüncü makam tevekkül makamıdır. O’na göre tevekkül, Allah’ın ihsanına bağlanmaktır:

“*Maķām-ı rābi’ olmuşdur tevekkül* (Dördüncü makam tevekkül olmuştur)

⁹³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/72).

⁹⁴ Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît Tercemesi*, 5/4818; el-İsfahânî, *Müfredat*, 1095; Mustafa Çağırıcı, “Tevekkül”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/1; Uludağ, “Tevekkül”, 357; Cebecioğlu, “Tevekkül”, 494.

⁹⁵ İbn Fûrek, *El-İbâne*, 184.

⁹⁶ Cürçânî, *Ta’rifat*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, 110.

⁹⁷ Çağırıcı, “Tevekkül”, 41/1.

⁹⁸ Rabiye Solmaz, *Din Eğitimi Açısından Kur’ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 8.

⁹⁹ Gülnur Külünkoğlu, *Kur’ân’da Tevekkül* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 20.

¹⁰⁰ Serrâc, *el-Lüma’*, 50; Kelâbâzî, *Ta’arruf*, 165; el-Mekkî, *Kütü’l-kulüb*, 3/17; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 248; Herevî, *Menâzilü’s-sâ’irîn*, 88; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/390.

*Budur ihsân-ı Mevlâya tevessül*¹⁰¹ (Allah'ın ihsanına bağlanmak budur)

Müellifimize göre tevekkül etmek insanın maddi ve manevi dünyasında olumlu yönde birtakım değişiklikler meydana getirir. Bu değişikliklerden biri de şüphesiz kanaattir. Tasavvuf erbablarının tümü, bu yolda ilerleyen kişinin dünya malına karşı açgözlü olmaması gerekir. Bunu da ancak yeme-içme, giyinme ve konaklama gibi temel ihtiyaçların ölçülü bir şekilde karşılanmasıyla mümkündür.¹⁰² Abdünnâfi'ye göre tevekkül, insana kanaat ehli olmayı öğretir. Kanaat ehli olan kişi elindekilerle yetinip daha fazlasını istemekten nefsinin alıkoyar. Elinde bulunduklarından daha fazlasını istemeyen kişi de nefsinin harama sevk eden yollardan uzak tutmayı başarır ve selamete kavuşur:

“Kefâfa kâni ‘ ol nefis u ‘iyâle (Elinde olana kanaat et, nefsinin peşinden koşma)

*Tecâvüz etme mâ fevk-i helâle*¹⁰³ (Haram şeylere el uzatmaya kalkma)

“Olur hâşıl tevekkülle kanâ‘at (Tevekkül ile kanaat hasıl olur)

*Tevekkülsüz olan bulmaz selâmet*¹⁰⁴ (Tevekkülsüz olan selamet bulamaz)

Abdünnâfi Divanı'nın hemen hemen her bölümünde nefse karşı galip gelmeye dair bilgiler vermiş, tavsiyelerde bulunmuştur. Bu tavsiyelerden biri de tevekküldür. O'na göre tevekkül, nefsin isteklerini reddedip insanı bu manevi yolda daha kıdemli hale getirir. Tevekkül, günaha batmış kalbin tekrar temizlenmesi için gereklidir.

“Eder nefsi tevekkül redd ü ilzâm (Tevekkül nefsi reddedip susturur)

*Olur şâhib-tevekkül merd-i miqdâm*¹⁰⁵ (Tevekkül sahibi insan (bu yolda) kıdemli olur)

“Edip cümle umûru Hakkâ tefvîz (Bütün işleri Allah'a havale edip)

*Sivâdan kıl sevâd-ı kalbi tebyîz*¹⁰⁶ (Kararmış kalbi başka şeylerden arındırarak temize çıkar)

¹⁰¹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/73).

¹⁰² Mustafa Çağrırcı, “Kanaat”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/289.

¹⁰³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/76).

¹⁰⁴ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/77).

¹⁰⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/82).

¹⁰⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/83).

“Tevekkül şaykal-ı jengâr-ı şekkdir (Tevekkül şüphenin, kirin ve pasın cilâsıdır)

‘Ayâr-ı naqd-i imâna mehekkdir’¹⁰⁷ (O imanın değerini ölçen mihenk tir)

“...Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” dediler¹⁰⁸ ayetinde beyan edildiği üzere insan, Allah’a tam bir tevekkülle bağlanıp Allah’tan gayrı her şeyden ümit ve alakasını keser ise kulluk vazifesini layıkıyla yapmaya başlar.¹⁰⁹ Abdünnâfi de şiirlerinde tevekkül kavramını bu bağlamda işleme yoluna gitmiştir. O, hiçbir durumda azamet ve kudret sahibi Allah’a olan güvenin kaybedilmemesi gerektiğini söyler. İnsanın maddi ve manevi musibetlerden dolayı kalbinde oluşacak kirleri tevekkül ile temizlemesi gerektiğini vurgulamıştır:

“Haşardan olma tefviziñde bi-zâr (Korkudan işleri Allah’a bırakarak bezgin olup bıkmama)

Seni hıfzında şaklar Rabb-i Cebbâr’¹¹⁰ (Cebbâr olan Allah seni himayesine alır)

“İbâda çünkü Haqdır hasb u kâfi (Zira Allah’ın kullarına yeterlidir)

Tevekkül üzre eyle kalbi şâfi’¹¹¹ (Tevekkül üzere kalbini safi eyle)

“Meşâ’ibde mülâzım ol rızaya (Musibetlerde rızaya bağlılık göster)

Niyâz et rif’ati Bâri Hudâya’¹¹² (Allah’ın yüceliğine niyaz et)

2.5. Havf ve Reca Makamı

Havf, sözlükte korku ve kaygı duymak gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı olarak ise kişinin dünya hayatında iken ahiret ve Allah korkusunu belirtmektedir.¹¹³ Kelime, Kur’ân’ın çeşitli ayetlerinde farklı formlar ile karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁴

Recâ kavramı ise, sözlükte umut etmek ve beklenti içerisinde olmak gibi manalara gelmektedir.¹¹⁵ Kavram ıstılahi açıdan ele alındığında ise Allah’ın rahmetine güvenip, sürekli

¹⁰⁷ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/84).

¹⁰⁸ Âl-i İmrân 3/173.

¹⁰⁹ Mehmed Zahid Kotku, *Tasavvufî Ahlâk* (İstanbul: Server Yayınları, 2017), 3/266.

¹¹⁰ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/85).

¹¹¹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/87).

¹¹² Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/88).

¹¹³ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercemesi*, 5/4818; Kâşânî, “el-Havf”, 238; el-İsfahânî, Müfredat, 342; Cebecioğlu, “Havf”, 199; Uludağ, “Havf”, 161; Mustafa Kara, “Havf”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/528-529.

¹¹⁴ Kara, “Havf”, 16/529.

ümit içerisinde olmak demektir.¹¹⁶ Reca, kök itibariyle Kur'ân-ı Kerim'de otuza yakın ayette zikredilmektedir.¹¹⁷

Havf ve recâ kavramları, tasavvufî eserlerde haller ve makamlar arasında ele alınmışlardır. Sühreverdî ve Serrâc eserlerinde havf ve recâ'yı hal olarak ele almışlardır. Kuşeyrî *Risale* adlı eserinde havf ve recâ'yı sufilerin makam ve haller bölümünde, Kelâbâzî *Ta'arruf*'ta sadece havf kavramını, Herevî ve Mekkî her iki kavramı da makam olarak ele almışlardır. Gazzâlî ise söz konusu kavramları *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* eserinin "Rub'u'l-Münciyât" bölümünde ele almıştır.¹¹⁸

Abdünnâfi de havf ve recâ'yı beşinci makam olarak ele almaktadır. Şairin havf ve reca makamını işlerken en çok değindiği nokta kalptir. Çünkü bu makamda kalp tamamen Allah'a yönelmiştir:

"Maķâm-ı hāmisiñ havf u recādır (Beşinci makam havf ve reca'dır)

Teveccüh-gāhı çün kalbiñ Hudādır"¹¹⁹ (Yönelme yeridir çünkü kalbin Allah ile)

Seyr u sülûk makamlarının her birinde farklı engellerden bahseden Abdünnâfi, bu makamda da karşılaşacağı engellerin kaynağı nefis ve onun üstadı olan şeytandır. O'na göre nefis ve şeytan, insanın kalbine korku verir. Ancak bu korku, Allah'ın rahmetini düşünüp, hak yolda gidenler için ümit kapısına götüren bir köprü mahiyetindedir:

"Gehî havf ile dil eyler tezelzül (Bazen kalbin korku ile sarılır)

Recāya fikr-i rahmetle tahavvül"¹²⁰ (Rahmet düşüncesi ile o korku ümide dönüşür)

"Bu menzilde mevāni 'hayli dūş-vār (Bu yoldaki engeller oldukça güçlüdür)

Eder efsūn anıñla nefis-i sehhār"¹²¹ (Büyüleyici nefsin onunla sihir yapar)

¹¹⁵ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercemesi*, 6/5761-5762; Kâşânî, "er-Reca", 261; Cebecioğlu, "Recâ", 396; Uludağ, "Recâ", 292; Süleyman Uludağ, "Reca", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/502.

¹¹⁶ Uludağ, "Reca", 34/502.

¹¹⁷ Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 168.

¹¹⁸ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 642; Serrâc, *el-Lüma'*, 59-62; Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 161; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 216; Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*, 88; el-Mekkî, *Kütü'l-kulüb*, 2/267-352; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/203.

¹¹⁹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/89).

¹²⁰ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/90).

¹²¹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/91).

“Anıñ üstâdı Şeytân-ı la’indir
şeytandır)

(Onun üstadı lanetlenmiş

*Hudâ rāhın tutan andan emîndir*¹²²

(Allah yolunu tutan ona karşı güvendedir)

Kur’ân-ı Kerim’de “... Allah’ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Çünkü Allah (şirk koşan ve inkâr edenler dışında, dilediği kimseler için) bütün günahları bağışlar. Şüphesiz O, çok bağışlayıcıdır, çok merhametlidir”¹²³ buyurmuştur. Gazzâlî söz konusu ayette; yaratanın kul için ümitsizliği kökten haram kıldığı yönünde bir yorum yapmıştır.¹²⁴ Abdünnâfi de Divanı’nı da söz konusu ayete değinmiştir. Ona göre kalbi vesvese ile dolan kişi bir türlü aklına bu ayeti getirmez ve kalbini sürekli olumsuz düşünceler ile doldurur. Nitekim bu ayet, kişinin kalbine vesvese yolu ile doldurulan ümitsizlik duygusunun kaybolmasını sağlayacaktır:

“İbâdetden alıkor kâniñni

(Ümitsizleri ibadetten alıkoymaz)

*Bulur rāh-ı vesāvesde kemini*¹²⁵

(Tuzağını vesvese yolunda bulur)

“Getirmez yâdiña lâ tekneñyu

(Aklına “lâ tekneñyu” ayetini getirmez)

*Tehî kor bañr-i rahmetden sebūyu*¹²⁶

(Rahmet denizine testiye daldırıp boş

çıkartır)

Şaire göre insan kimi zaman da Allah’ın rahmetinden mutlak bir şekilde pay alabileceği düşüncesiyle gururlanır. Kalp, kaynağı şeytan olan sevinç ile dolmaya başlar. Ona göre insan, Allah’ın merhametine tamamen bel bağlayıp kendisini ibadetten alıkoymamasının yanında rahmetinden de mahrum kalacağı hissiyatına kapılmamalıdır:

“Gehi bilâkis edip rahmetle mağrūr

(Bazen tam terse dönüp rahmetle

gururlanır)

*Gurūr-ı şeytanetle kalbi mesrur*¹²⁷

(Şeytani gururla kalbi sevinçle dolar)

“Var iken rahmet-i Haqqıñ revâcı

(Hakkın kıymetli rahmeti var iken)

*İbādâta nedir der ihtiyâcı*¹²⁸

(Bu âlemde kullara, ihtiyacı nedir der)

¹²² Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/92).

¹²³ ez-Zümer 39/53.

¹²⁴ Gazzâlî, *İhyâ*, 4/210.

¹²⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/95).

¹²⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/96).

¹²⁷ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/97).

“*Ne me’yūs ol ne mağrūr ol bu sözle* (Bu söz ile ne ümitsiz ne de gururlu ol)
Olup havf u recâda Hakkı özle”¹²⁹ (Korku ve ümitte olup Hakkı özle)

Mutasavvıflara göre havf ve recâ'nın inanan kişide denk oranda bulunması gerekir. Müminde bulunması gereken en güzel iki huy olarak değerlendirilen sözler de mevcuttur.¹³⁰ Sühreverdî bu iki güzel huy imanın iki kanadıdır; kişi üzerinde korku oluşmadıkça ümitli olmaz, ümitli olmadıkça da korkmaz.”¹³¹ Sözleriyle havf/korku ile recâ/ümit arasındaki önemli ilişkiye dikkat çekmektedir. Abdünnâfi'ye göre de bu makamda olanın iki kanadı vardır. Kişi ancak bu iki kanat ile kurtuluş tepesine varabilir. Ona göre insan, Allah'ın azabından dolayı hissettiği korkuyu, ümit kapısına varmak için vasıta olarak kullanılmalıdır:

“*Olan havf u recâ iki cenâhı* (Havf ve reca makamında olanın iki kanadı vardır)

Bulur pervâz ile evc-i felâhı”¹³² (Kurtuluş doruğunu uçarak bulur)

“*Edip havf-ı ‘azâbı tâziyâne* (Azabın korkusunu vasıta edip)

Hemân bâb-ı recâyâ ol revâne”¹³³ (Her zaman ümit kapısına yürüyen ol)

Mutasavvıflara göre mü'min olan kişi, bu fâni hayatının korkunç ve kötü bir şekilde nihayete erebileceği ihtimalini düşünerek korkmalıdır. Allah'a kendisine güzel bir şekilde hayatının sonlanması için niyazda bulunmalı ve en güzel şekilde sonlanacağına dair ümit var olmalıdır.¹³⁴ Havf ve recâ makamını bu bağlamda işleyen Abdünnâfi'ye göre insan, Allah'ın azabından korkup, hesap gününü daima hatırlaması gerekir. Öte yandan kalbi de tamamen korku üzerine bina edip, Allah'ın rahmetinden habersiz bırakmamız konusunda da uyarmaktadır. Ona göre kalp, her daim bağışlanma ümidi içerisinde olmalıdır:

“*Elîmdir Rabb-i Kâhhârîñ ‘azâbı* (Kâhhâr olan Allah'ın azabı şiddetlidir)

Bırakma yâddan rûz-ı hesâbı”¹³⁵ (Hesap gününü hatırlamadan çıkarma)

“*Şakın rahmetden etme kalbi me’yūs* (Sakın kalbi rahmetten ümitsiz etme)

¹²⁸ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/98).

¹²⁹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/99).

¹³⁰ Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 162.

¹³¹ Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, 644.

¹³² Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/100).

¹³³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/101).

¹³⁴ Uludağ, *Tasavvufun Dili*, 2/64.

¹³⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/102).

Recâ-yı mağfiretle eyle me'nûs"¹³⁶ (Kalbini bağışlanma ümidine alıştır)

2.6. İhlâs Makamı

İhlâs, sözlükte samimiyet, bir şeyin değerini düşürmesini sağlayan değersiz şeylerden alıkoyup değerli hala getirmek gibi anlamlarına gelmektedir.¹³⁷ İstihlâh manada ise ihlâs; kalbi safiyetine engel olan her şeyden temizlemek,¹³⁸ kulluk vazifelerini gösteriş kaygılarından temizleyip, onları herhangi bir beklenti olmaksızın yalnızca Allah rızası gözetilerek yapmak demektir.¹³⁹

İhlâs, Kur'ân'da otuz ayette geçmektedir.¹⁴⁰ Ayetlerin onunda geçen "*muhlisîne lehü'd-dîn*"¹⁴¹ ibaresinde bulunan ihlâs kelimesi "yüzünü sadece yaratıcıya dönmesi ve sadece O'na ibadet etme" şeklinde Allah'a ortak koşmamayı önemseyen bir anlam taşımaktadır.¹⁴² Ayrıca iki ayette, açık olarak, Hz. Musa ve Hz. Yusuf ihlâs kavramı ile tavsif edilmektedir:¹⁴³

Kelâbâzî'nin *Ta'arruf* isimli eserinde makam olarak ele alınan ihlâs kavramı, Kuşeyrî'nin *Risale* adlı eserinin "sufilerin haller ve makamlar" bölümünde, Herevî'nin *Menâzilü's-sâ'irîn* eserinin "Muâmelât" bölümünde makam olarak zikredilmiştir. Gazzâlî'nin ihlâs kavramını niyet ve doğruluk kavramlarıyla birlikte ele aldığı görülmektedir.¹⁴⁴ Serrâc ise *Lüma'* isimli eserinin sûfilerin farklı görüşlerini, birbirlerinden ayırdıkları yanlarını anlattığı bölümde ihlâsı ele almıştır.¹⁴⁵

Abdünnâfi'nin ele aldığı altıncı makam ihlâs makamıdır. O'na göre bu makam bir veliye gönülden bağlanmanın asıl makamıdır:

"Dağı altıncı menzil oldu ihlâş (İşte ihlâs altıncı menzil oldu)

Bu menzildir makâm-ı bende-i hâş"¹⁴⁶ (Asıl bağlanma makamı bu menzildir)

¹³⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 261 (M 40/103).

¹³⁷ Uludağ, "İhlas", 181.

¹³⁸ Cürçânî, *Ta'rifat*, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun, 68.

¹³⁹ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhîr Tercemesi*, 5/4818; Süleyman Ateş, "İhlâs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/535.

¹⁴⁰ İsmail Karagöz, "Kur'ân'da İhlas Kavramı ve Muhlis İnsanın Vasıfları", *Diyanet İlmî Dergi* 33/4 (Ekim – Kasım – Aralık 1997), 71.

¹⁴¹ el-A'râf 7/29; el-Beyyine 98/5.

¹⁴² Ateş, "İhlâs", 21/535.

¹⁴³ Yunus Ekin, "İhlâs Kavramının Semantik Analizi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (Aralık 2002), 149.

¹⁴⁴ Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 164; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 289; Herevî, *Menâzilü's-sâ'irîn*, 86; Gazzâlî, *İhyâ*, 4/564.

¹⁴⁵ Serrâc, *el-Lüma'*, 252.

¹⁴⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 264 (M 40/108).

Abdünnâfi'ye göre ihlâs, kulun ibadetleri sırasında dikkat etmesi gereken önemli bir konudur. Nitekim ihlâsı ibadet kanatlarının tüyü olarak nitelendirmektedir. Nasıl ki tüyler kanat için hayati öneme sahip ise ibadetler sırasında ihlâslı olmakta son derece hayati önem arz etmektedir:

“*İbādātıñ budur çün perr ü bâli* (İbadet kanatlarının tüyü budur)
*Olur ihlâş ile ‘abdiñ kemâli’*¹⁴⁷ (Kulun kemale ermesi ihlâs ile olur)

Abdünnâfi, ihlâs makamında en çok üzerinde durduğu kavram riyâ olmuştur. Kur’ân-ı Kerim’de riyâ için; iki ayette¹⁴⁸ Allah rızası ve ibadet niyeti olmaksızın, sadaka verenler, bir âyette¹⁴⁹ savaşa katılanlar, diğer ayetlerde¹⁵⁰ ise namaz kılanların davranışları zemmedilmiştir.¹⁵¹ Mutasavvıflar, çevresindeki kişilerin takdirini elde etmek için yapılan amellerden uzak durulması ve ibadetlerin yalnızca Allah’ın rızasını esas alarak yapılması gerektiği hususuna önem vermişlerdir.¹⁵² Her makamın kendine has musibetleri olduğunu dile getiren Abdünnâfi’ye göre riyâ, ihlâs makamının musibetidir. Ona göre riyâ, ibadetleri yaparken Hak rızasını gözetmekten aciz kalıp masivaya meyletmektir:

“*Dîger bir âfetiñ var bu maħalde* (Bu yerde bir başka musibetin var)
*Ġururuñ hem-demi sa ‘ye haleldir’*¹⁵³ (Eksikliği korumak gururun dostudur)
“*Bu da şirk-i ħafî ya ‘nî riyadır* (Bu musibet gizli şirk yani riyâdır)
*‘İbādātıñda meyl-i māsivâdır’*¹⁵⁴ (İbadetlerde masivaya meyletmektir)

İslâm dini, her türlü ibadet ve amellerde Allah’ın rızasını gözetmeyi ihlâslı olmayı istemektedir. Zira ibadetin hakikati sadece şekilden ibaret değildir. İbadetin hakikati kalp ve ruhun derinliklerinden gelen samimiyet iledir.¹⁵⁵ Abdünnâfi Divanı’nda da ihlâs kavramının bu yönde ele alınarak, ibadetlerin gurur ve gösterişten uzak bir şekilde yalnızca Allah için yapılması hususuna dikkat çekilmiştir:

¹⁴⁷ Gündüz, *Abdünnâfi*, 264 (M 40/109).

¹⁴⁸ el-Bakara 2/264.

¹⁴⁹ el-Enfâl 8/47.

¹⁵⁰ en-Nisâ 4/142; el-Maûn 107/6.

¹⁵¹ Mustafa Çağırıcı, “Riyâ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/137.

¹⁵² Erkaya, *Tasavvuf Kavramları*, 90.

¹⁵³ Gündüz, *Abdünnâfi*, 264 (M 40/122).

¹⁵⁴ Gündüz, *Abdünnâfi*, 265 (M 40/123).

¹⁵⁵ Recep Demir, *Kur’ân-ı Kerim’e Göre Kulluk Kavramı* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 77.

“*Hudāya hāş iken ancak perestiş*”¹⁵⁶ (Tapınmak sadece Hüda’ya özel iken)

Revā mı māsivāya ‘arz-ı t̄ā‘at”¹⁵⁷ (Masivaya ibadet etmeye değer mi?)

Hak katında hiçbir değere sahip olmayan bu istekler, nefsi zararlı yola sevkedip yapılan ibadetlere de hiçbir değer katmayacaktır. Çünkü ibadetleri değerli kılan Hak katında makbul olunması ile paralellik gösterir. Abdünnâfi’de ibadetlerin makbul sayılmasını ancak Allah’ın kabulü ile gerçekleşebileceğini dile getirmiştir:

“*Düşüp iğrâz-ı medh u i‘tibāra* (İtibarı övmenin arzusuna düşüp)

Bırakma nefsiñi rāh-ı haşāra”¹⁵⁸ (Nefsini zararlı yola düşürme)

“*Qabūl-i Haq eder t̄ā‘ati maqbūl* (Hakk’ın kabulü ibadetleri makbul kılar)

Eder ‘ucb u riyā merdūd u ma‘lūl”¹⁵⁹ (Gurur ve gösteriş hastalığını reddeder)

Abdünnâfi’ye göre insanı gösteriş, itibarlı olma ve sürekli övünmeyi isteme gibi hastalığından kurtaracak olan reçete, ihlâslı olmaktır:

“*Seni ihlâş eder āzāde andan* (Seni ondan ihlâs kurtarır)

Hulūş eyle dili kırtar fitenden”¹⁶⁰ (Gönlünü samimiyetle fitneden kırtar)

2.7. Kurban Makamı

Kurban, sözlükte yakınlık anlamına gelmektedir.¹⁶¹ Tasavvufî ıstılahta incelendiğinde ise çoğu zaman kendisinin zıttı olan bu‘d (uzak) kavramı ile işlendiği görülmesiyle beraber burada kastedilen yakınlık ve uzaklık kavramları zaman ve mesafe ölçü alınarak düşünülebilir.¹⁶² Fakat tasavvufta bu kavram, mekân ve mesafe ile alakalı olmayıp, Allah’a manevi açıdan yakın olma ile ilişkilidir.¹⁶³

Kurban kavramı, tasavvufî eserlerde mutasavvıflar tarafından hal ve makam olarak işlenmiştir. Serrâc ve Sühreverdî kurban kavramını eserlerinde hal olarak ele alırken Kelâbâzî,

¹⁵⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 265 (M 40/124).

¹⁵⁷ Gündüz, *Abdünnâfi*, 265 (M 40/125).

¹⁵⁸ Gündüz, *Abdünnâfi*, 265 (M 40/127).

¹⁵⁹ Gündüz, *Abdünnâfi*, 265 (M 40/128).

¹⁶⁰ Gündüz, *Abdünnâfi*, 256 (M 40/129).

¹⁶¹ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercemesi*, 1/593; Cürcâni, *Ta‘rifat*, 79; Cebecioğlu, “Kurban”, 294; Uludağ, “Kurban”, 221.

¹⁶² Süleyman Ateş, “Kurban”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/432.

¹⁶³ Uludağ, *Tasavvufun Dili*, 2/155; Ateş, “Kurban”, 26/432.

Ta'arruf isimli eserinde makam olarak ele almıştır. Kuşeyrî ise *Risale* adlı eserinde kurb kavramını, tasavvufî ıstılahlar konusunda bu'd kavramıyla birlikte işlediği görülmektedir.¹⁶⁴

Abdünnâfi, makamlar bahsini ele aldığı bölümün daha ilk kısmında kurb makamına önem atfetmiş olduğunu görmekteyiz:

“*Tecelli-gâh edip kalb-i 'ibâdî* (Kulların kalbini tecelli yeri edip)

Mağâm-ı kūrba rāh etdi fu'âdî”¹⁶⁵ (Gönülleri kurb makamına giden yol etti)

Abdünnâfi'ye göre yedinci ve son makam kurb makamıdır. Müellifimiz kişinin bu makama ulaşabilmesi için hamd makamı ile yol alınması gerektiğini vurgulamaktadır:

“*Mağâm-ı hamde peyveste olursun* (Hamd makamı ile yol alır)

Yedinci pâyede rif'at bulursun”¹⁶⁶ (Yedinci kata çıkarsın)

Abdünnâfi'nin kurb kavramını şiirlerinde Allah'a yakınlık çerçevesinde işlediği görülmektedir.

SONUÇ

Meslek hayatı boyunca önemli bürokratik görevler üstlenen Abdünnâfi İffet Efendi, hayatının hiçbir döneminde ilim hayatından kopmamayı başarmış şairlerden biridir. Önemli hocalardan ders alan Abdünnâfi, yaşadığı dönemde daha çok tercüme eserleri ile ön plana çıktığı bilinmektedir. Arap ve Fars dillerine olan hakimiyeti onun bu alanda tercüme eserler sunmasına olanak sağlamıştır.

Bu makalede son dönem Osmanlı şairlerinden Abdünnâfi İffet Efendi'nin hayatı, eserleri ve Divanı'nda yer verdiği tasavvufî makamlar anlatılmıştır. Abdünnâfi'nin yaşadığı dönemde şiirin beslendiği kaynakların başında tasavvuf gelmektedir. Kendisini tarikat ehli olarak tanıtan şair, tasavvuf konularını da büyük bir titizlikle şiirlerinde işlemiştir. Adanalı Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi'nin Divanı, 19. yüzyıl divan şiirlerinde tasavvufî makamların nasıl işlendiğini görmemiz açısından önemli bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

¹⁶⁴ Serrâc, *el-Lüma'*, 55; Sühreverdi, *Avârifü'l-ma'ârif*, 665; Kelâbâzi, *Ta'arruf*, 174; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, 174.

¹⁶⁵ Gündüz, *Abdünnâfi*, 256 (M 40/4).

¹⁶⁶ Gündüz, *Abdünnâfi*, 265 (M 40/134).

- Alkan, Ercan *Letâifu'l-İ'lam Fi İşareti Ehli'l-İlham Adlı Tasavvuf Terimleri Sözlüğü ve Mütercimi Mechul Tercümesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Ankaravî, İsmail Rusûhî. (2008). *Minhâcü'l-Fukarâ*, (Haz.: Dr. Safî Arpaguş). Vefa Yayınları: İstanbul.
- Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muh'it: Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Başkanlığı Yayınları, 2013)
- Ateş, Süleyman. “İhlâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/535. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ateş, Süleyman. “Kurb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/432. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bülbül, Tuncay. “Ramazan-zâde Abdünnâfi İffet Efendi ve Kitab-ı Nâfi'ü'l-Asâr Nevbâve-i Simâru'l-Esmâr”. (*Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*: Volume 7/1, (Winter 2012), 447-609.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Ceyhan, Semih. “Zühd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/530. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. (2021). *Ta'rifat Tasavvuf Istılahları*. (Çev. Abdülaziz Mecdi Tolun). Litera Yayıncılık: İstanbul.
- Çağırıcı, Mustafa. “Riyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/137. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Durmuş, İsmail. “Abdünnâfi İffet Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/288. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Ekin, Yunus “İhlâs Kavramının Semantik Analizi”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi* 3/9 (Aralık 2002): 147-160
- Erkaya, Mahmud Esad. (2017) *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Otto Yayınları: Ankara.
- Feyizli, Hasan Tahsin. (2017). *Feyzü'l Furkân Kur'ân-ı Kerim Meali Tefsirli Meali*, Server Yayınları, İstanbul.

- Hasenî, İbn Acîbe. (2011). *Bahrü'l-Medîd Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd: Kur'ân'ın Tefsiri ve Tasavvufî İşaretleri*. (Çev.: Dilaver Selvi) Semerkand Yayınları: İstanbul.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Hücetü'l-İslâm Muhammed b. (2020). *Muhtasar İhyâu Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*. (Çev.: Mustafa Çağrıncı). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları: İzmir.
- Gündüz, Emrah. *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Herevî, Hâce Abdullah el-Ensârî. (2019). *Tasavvufta Yüz Basamak: Menâzilü's-Sâirîn İlelü'l-Makâmât*, (Çev.: Abdurrezzak Tek). Nizamiye Akademi Yayınları: İstanbul.
- Hücvîrî, Ebû Alî el-Cüllâbî. (2020). *Hakikat Bilgisi Keşfu'l-mahcûb*, (Çev.: Süleyman Uludağ). Dergâh Yayınları: İstanbul.
- İbn Arabî. (2008). *Fütûhât-ı Mekkiyye*, (Çev.: Ekrem Demirli). Litera Yayınları: İstanbul.
- İbn Fûrek. (2014). *El-İbâne An Turuki'l-Kâsüdîn Tasavvuf İstılahları*, (Çev.: Ahmet Yıldırım, Abdülgaffar Aslan). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: İstanbul.
- İffet Efendi, Abdünnâfi. (2019). *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, (Çev.: İbrahim Çapak vd.). Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: İstanbul.
- İmam-ı Rabbânî, Ahmed Fârûkî Serhendi. (2016). *Mektûbât-ı Rabbânî*, (Çev.: Abdulkadir Akçiçek). Çelik Yayınları: İstanbul.
- İnal, İbnü'l Emin Mahmud Kemal. (2000). *Son Asır Türk Şairleri (Kemâlî'ş-Şuarâ)*. (Haz.: Hidayet Özcan). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- İsfahânî, Râgıb. (2015). *Müfredat: Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, (Çev.: Abdülbaki Güneş, Mehmet Yolcu). Yarı Yayınları: İstanbul.
- Kara, Mustafa. "Havf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/528 İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karagöz, İsmail. "Kur'ân'da İhlas Kavramı ve Muhtlis İnsanın Vasıfları", *Diyanet İlmi Dergi* 33/4 (Ekim – Kasım – Aralık 1997): 69-84.
- Kâşânî, Abdürrezzak. (2015). *Tasavvuf Sözlüğü (Letâifü'l-a'lâm fî İşârâtı Ehli'l-İlhâm)*. (Çev.: Ekrem Demirli). İz yayınları: İstanbul.

- Kelâbâzî, Muhammed b. İbrâhîm. (2021). *Ta'arruf Doğuş Devrinde Tasavvuf*. (Çev.: Süleyman Uludağ). Dergâh Yayınları: İstanbul.
- Kotku, Mehmed Zahid. (2017) *Tasavvufî Ahlâk* (İstanbul: Server Yayınları, 2017), 3/266.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. (2021). *Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risalesi*. (Çev.: Süleyman Uludağ). Dergâh Yayınları: İstanbul.
- Kübrâ, Necmeddîn-i. (2015) *Tasavvufî Hayat Usûlu Aşere/Risâle ile'l-Hâim/Fevâihu'l-Cemâl*. (Çev.: Mustafa Kara). Dergâh Yayınları: İstanbul.
- Külünkoğlu, Gülnur. *Kur'ân'da Tevekkül*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Mekkî, Ebû Tâlib. (1999). *Kütü'l Kulûb: Kalplerin Azığı*. (Çev.: Muharrem Tan) (İstanbul: İz Yayıncılık: İstanbul.
- Muhâsibi, Hâris. (2020). *Er-Riâye: Nefs Muhasebesinin Temelleri*. (Çev.: Hülya Küçük, Şahin Filiz). İnsan Yayınları: İstanbul.
- Özege, M. Seyfettin. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu R-T. 4. Cilt. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbası, 1977.
- Özege, M. Seyfettin. Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Kataloğu L-P. 3. Cilt. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbası, 1975.
- Sarı, Mevlûd. *El-Mevârid: Arapça-Türkçe Lûgat*. İstanbul: İpek Yayınları, 1980.
- Serrâc. Ebû Nasr. (2016). *el-Lüma' İslâm Tasavvuf*. (Çev.: Hasan Kâmil Yılmaz). Erkam Yayınları: İstanbul.
- Solmaz, Rabiye. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân ve Sünnette Tevekkül Kavramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbüddîn Ömer. (2010). *Avârifü'l-ma'ârif, Tasavvufun Hakikatleri* (Çev.: Abdülvehhab Öztürk). Saadet Yayınları: İstanbul.
- Sühreverdî, Ebu'n-Necîb Ziyâüddin. (2014). *Âdâbü'l-Mürîdîn: Yol Ahlâkı*. (Çev.: Süleyman Gökbulut). Büyüyenay Yayınları: İstanbul.
- Şaşa, Mehmet. *Kelam ve Tasavvuf Açısından Marifetullah*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

- Tahir, Bursalı Mehmed. (2016). *Osmanlı Müellifleri*. (Haz.; Mehmet Ali Yekta Saraç). Türkiye Bilimler Akademisi: Ankara.
- Topaloğlu, Bekir. “Tövbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/279. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Türkoğlu, İbrahim. *Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Seyr u Sülûk*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Uludağ, Süleyman. “Mârifet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/54. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Uludağ, Süleyman. “Makam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/409. Ankara: TDV Yayınları, 2003
- Uludağ, Süleyman. “Reca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/502. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2016.
- Uludağ, Süleyman. “Tevekkül (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/3. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. “Tövbe (Tasavvuf)” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/284. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Uludağ, Süleyman. “Uzlet (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/256. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.